

УДК 376:159.9

I 18

Юрій ІВАНЬО,*кандидат педагогічних наук,**завідувач кафедри**декоративно-прикладного мистецтва**Закарпатської академії мистецтв,**м. Ужгород, Україна***ПІДГОТОВКА УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ДО ВИБОРУ МАЙБУТНЬОЇ ПРОФЕСІЇ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА**

Іваньо Ю. Ю. Підготовка учнів загальноосвітніх шкіл до вибору майбутньої професії як психолого-педагогічна проблема. Проаналізовано проблеми підготовки школярів до вибору майбутньої професії у педагогічній теорії та практиці. Доведено, що результатом підготовки учнів до вибору професій типу «людина – художній образ» є сформованість у них готовності до вибору відповідної професії, яка є стійким особистісним поліструктурним новоутворенням, формування якого відбувається відповідно до особливостей розвитку особистості та піддається педагогічному впливу.

Ключові слова: вибір професії, розвиток особистості, випускники загальноосвітніх шкіл, професійне самовизначення, педагогічний вплив на учня.

Іваньо Ю. Ю. Подготовка учащихся общеобразовательных школ к выбору будущей профессии как психолого-педагогическая проблема. Проанализированы проблемы подготовки школьников к выбору будущей профессии в педагогической теории и практике. Доказано, что результатом подготовки учащихся к выбору профессий типа «человек – художественный образ» является сформированность у них готовности к выбору соответствующей профессии, которая является устойчивым личностным полиструктурным новообразованием, формирование которого происходит в соответствии с особенностями развития личности и подвергается педагогическому воздействию.

Ключевые слова: выбор профессии, развитие личности, выпускники общеобразовательных школ, профессиональное самоопределение, педагогическое воздействие на ученика.

Ivanio Yu. Build-up of school children for profession selection as a psychological and pedagogical problem. The author aims at defining personal factors and main tendencies of profession selection by youth studying at school. Problems of build-up of school children for profession selection in pedagogical theory and practice are analyzed. It is concluded, that the result of preparation of pupils for selection of «person – art image» profession type is their readiness to choose corresponding profession, that is a stable polystructural formation, which is developed according to peculiarities of personal development and can be influenced by pedagogues.

Key words: profession selection, personal development, school leaver, professional self-identification, influence of pedagogue.

Постановка проблеми. Актуальність статті зумовлена пріоритетністю завдань сучасної загальноосвітньої школи щодо підготовки її випускників до свідомого вибору подальшого життєвого, в першу чергу, трудового шляху.

Важливим етапом розвитку та становлення професіонала є вчасний, свідомий та обґрунтований вибір майбутньої професії, який відповідає можливостям та бажанням особистості й узгоджується з об'єктивними вимогами ринку праці. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є забезпечення психолого-педагогічною підтримкою процесу підготовки учнів загальноосвітньої школи до обґрунтованого вибору майбутньої професії, який є результатом процесу професійного самовизначення особистості на етапі оптації.

Аналіз літературних даних та постановка проблеми. Фундаментальні психолого-педагогічні дослідження проблеми підготовки учнівської молоді до вибору майбутньої професії здійснювалися І. Бехом [2], Є. Климовим [7], Г. Костюком [8], В. Моляком [10] та іншими дослідниками. У роботах цих дослідників визначено методологічні підходи, мета, завдання, зміст цього процесу та окреслено організаційно-педагогічні засоби його реалізації. Дослідники даної проблеми прийшли до висновку, що ефективним засобом підготовки учнівської молоді до вибору майбутньої професії є професійна орієнтація.

Соціально-економічні, психолого-педагогічні та організаційно-методичні аспекти здійснення професійно-орієнтаційної роботи з школярами висвітлені в працях І. Ареф'єва [1], Д. Закатнова [5], А. Карпова [6], О. Мельника [9], В. Синівського [14], Є. Павлютенкова [11], М. Тименка [15], Б. Федоришина [16] та інших дослідників. Аналіз їхніх робіт дозволяє прийти до висновку, що одним з показників ефективності професійно-орієнтаційної роботи в школі є рівень сформованості в учнів готовності до вибору майбутньої професії.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що проблеми підготовки школярів до вибору відповідних професій знайшли своє відображення у низці наукових досліджень, але розкриті недостатньо повно.

Мета дослідження полягає у визначенні та обґрунтуванні організаційно-педагогічних умов підготовки учнів старших класів до вибору професій. Завдання – проаналізувати стан проблеми підготовки школярів до вибору майбутньої професії у педагогічній теорії та практиці роботи середніх загальноосвітніх шкіл.

Психолого-педагогічні основи підготовки школярів до вибору майбутньої професії. Особливості психологічного розвитку учнів 8-9 класів обумовлюються об'єктивними закономірностями переходу від старшого підліткового до молодшого юнацького віку. До закінчення IX класу школяр повинен зробити вибір між трьома соціальними орієнтаціями: на повну середню освіту (вступ до 10-го класу), на професійну освіту (вступ до професійного навчального закладу), безпосередньо на працю

(робота паралельно з набуттям загальної середньої та професійної освіти).

Здійснюваний школярами вибір професії має неоднозначний психологічний зміст і може виражати не стільки індивідуальні схильності, скільки загальні тенденції психологічних особливостей, притаманних певному віковому періоду. У молодшому і середньому шкільному віці вибір професії відбувається переважно під впливом зовнішніх чинників і лише в період навчання у старших класах основної школи та старшій школі, який за часом співпадає з переходом від старшого підліткового до молодшого юнацького віку, проблема вибору подальшого життєвого шляху вирішується, як правило, на основі аналізу і урахування сукупності відповідних зовнішніх та внутрішніх факторів. Таким чином, сам вибір професії проходить визначені етапи вікового розвитку, і цей розвиток у виразності у переході від безпосереднього, імпульсивного прийняття рішення до справжнього вибору, заснованого на співставленні школярем своїх об'єктивних особистих можливостей і вимог, які ставить професія до людини. При цьому, вибір професії відноситься до категорії нормативних, тобто обов'язкових, виборів, які впродовж життя здійснюються кожною людиною.

Вибір професії являє собою соціальний процес, в ході якого особистість (суб'єкт вибору) послідовно усвідомлює наявність в суспільстві професійного розділення праці і конкретних видів трудової діяльності – професій і спеціальностей (об'єкти вибору), шляхів і способів набуття знань і навичок, необхідних для цієї діяльності, і реальних можливостей їх використання. Вибір професії зазнає впливу з боку престижності професій, що опосередковано відображає суспільні потреби. У зв'язку із соціально-економічними змінами у суспільстві, змінами в інтересах і схильностях індивіда, його фізичних і розумових здібностях і можливостях, його сімейному і матеріально-побутовому стані, стану здоров'я тощо, впродовж всієї професійно-трудової діяльності перед людиною час від часу постає проблема вибору професії. Необхідним є аналіз вибору професії як на стадії первинного вибору, тобто у момент вступу людини до самостійного трудового життя, так і на подальших стадіях його життєвого циклу. Вибір професії являє собою процес поетапного планування учнем власного професійного майбутнього, заснованого на зовнішніх (великі заробітки, престиж і затребуваність на ринку праці) або внутрішніх (власні інтереси, здібності, схильності) параметрах. За такого підходу можна виділити наступні стратегії вибору учнем загальноосвітньої школи майбутньої професії:

– освітня стратегія, в якій переважають знання про професію, про те, де її можна отримати і як пройти школяру послідовну підготовку, наявні певні знання про себе;

– стратегія престижності, де професія вибирається на основі престижу, хорошого заробітку і затребуваності на ринку праці, переважають знання про зовнішні атрибути професії;

– стратегія екстернальності: професія обирається відповідно до порад та рекомендацій батьків і друзів, знання про себе і про світ професій відіграють другорядну роль;

– інтернальна стратегія: професія обирається на підставі внутрішніх параметрів, знання щодо своїх особових якостей, інтересів, здібностей і схильностей, наявні розширенні знання про світ професій;

– емоційна стратегія: професія повинна приносити радість, задоволення, подобатися і бути привабливою, наявні певні уявлення про професію.

Професійне самовизначення є не разовим актом вибору особистістю майбутнього професійного шляху в період навчання у загальноосвітній школі, а є пролонгованим процесом, особливості здійснення якого обумовлюються низкою як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. За такого підходу ми вважаємо, що проблему вибору учнем загальноосвітньої школи майбутньої професії доцільно розглядати в контексті більш широкої проблеми його професійного самовизначення з урахуванням закономірностей, притаманних зазначеному феномену. В свою чергу аналіз проблем професійного самовизначення передбачає урахування закономірностей самовизначення особистості, складовою якого воно є.

Саме формування образу «Я» (або Я-концепції) становить психологічну основу для подальших процесів самовизначення, в тому числі і професійного. Власне Я-концепція являє собою сукупність уявлень людини про саму себе і включає переконання, оцінки і тенденції поведінки, тобто її можна розглядати як властивий кожній людині набір настанов, спрямованих на саму себе. При цьому Я-концепція, оскільки вона обумовлює інтерпретацію досвіду і слугує джерелом очікувань людини, є важливим компонентом самосвідомості людини та бере участь у процесах її саморегуляції і самоорганізації.

На межі підліткового і раннього юнацького віку в розвитку Я-концепції відбуваються істотні зміни, що характеризують перехід самосвідомості на якісно новий рівень. Становлення в цей період нового рівня самосвідомості проходить за визначеними напрямками і полягає у інтегруванні образу самого себе, «переміщенню» його «ззовні всередину» [3:229]. У цей вікової період відбувається зміна погляду особистості на себе «ззовні» на суб'єктивну, динамічну позицію «з середини». Підліток, орієнтований, насамперед, на пошук відповіді «який він серед інших, наскільки він схожий на них», старший підліток – на пошук відповіді на запитання «який він в очах навколишніх, наскільки він відрізняється від інших і наскільки він схожий або близький до свого ідеалу» [13:68].

Таким чином, у період переходу від підліткового до раннього юнацького віку в рамках становлення нового рівня самосвідомості йде і розвиток нового рівня ставлення особистості до себе. Одним із центральних моментів тут є зміна основ для критеріїв оцінки самого себе, свого «Я» – вони змінюються «ззовні всередину», набуваючи

якісно інші форми, порівняно з критеріями оцінки людиною інших людей. Перехід від окремих самооцінок до загальної, цілісної створює умови для формування власного ставлення до себе, досить автономного від ставлення й оцінок навколишніх, окремих успіхів і невдач, усякого роду ситуативних впливів.

Потреба в самовизначенні виникає на певному етапі онтогенезу – на межі старшого підліткового і раннього юнацького віків. Потреба у самовизначенні – це потреба особистості у формуванні певної системи, у якій сконцентровані уявлення про світ і про себе самого, а формування цієї системи припускає відповідь на питання про сенс свого власного існування; самовизначення нерозривно пов'язується з такою характеристикою особистості, як спрямованість у майбутнє; і, нарешті, самовизначення передбачає вибір професії, але не зводиться до нього.

Вибір професії молодою людиною пов'язаний не стільки з її життєвим досвідом, скільки з її уявленнями про майбутнє. При цьому картина майбутнього має перспективний характер, містить у собі життєві цінності, плани, орієнтири і життєву мету, які виступають детермінантами професійного самовизначення особистості. Перспектива майбутнього, що формується у свідомості молодої людини і суттєво впливає на процес професійного самовизначення, характеризується певним рівнем психічного і соціального розвитку особистості. Важливим показником професійної перспективи, її реалістичності виступає зв'язок життєвих і професійних очікувань, ціннісних орієнтацій і життєвої мети з професійними планами, здатність пов'язати їх з актуальною життєвою ситуацією. При підготовці школяра до вибору майбутньої професії особливу увагу треба приділити суб'єктивним і особистісним факторам. Життєві орієнтації і мета особистості, її уявлення про майбутнє і про себе, рівень психічного розвитку і емоційні особливості відіграють першорядну роль у професійному самовизначенні порівняно з відповідністю схильностей і здібностей вимогам певної професії [4].

Процес вибору школярем майбутньої професії доцільно розглядати з двох точок зору: із позиції самого суб'єкта, його інтересів, здібностей, можливостей, індивідуальних особливостей, і вимог, які ставляться професією до людини. Проблеми професійного самовизначення старших школярів, як правило, пов'язані з недостатнім рівнем самопізнання і дезорієнтацією у світі професій. Професійне самовизначення – тривалий процес, що проходить практично через усе життя людини. За такого підходу термін «професійне самовизначення» може вживатися в широкому діапазоні значень – від прийняття певних самостійних локальних рішень, до прийняття рішень, що впливатимуть на подальше життя людини у далекій перспективі. Професійне самовизначення школярів передбачає здійснення вибору професії, але не закінчується на цьому, оскільки людина протягом життя зіштовхується з серією професійних виборів у ході навчання, при

визначенні шляхів підвищення кваліфікації і творчості, при втраті працездатності, роботи і т. ін.

Професійне самовизначення школярів реалізується у декілька етапів, тривалість яких не є сталою величиною: який охоплює підлітковий і переважну частину юнацького віку, передбачає попередній вибір професії і практичне прийняття рішення щодо шляхів її набуття, тобто власне вибір професії. Останній містить два основних компонента: по-перше, визначення рівня кваліфікації майбутньої праці, обсягів і тривалості підготовки до неї; по-друге, вибір конкретної спеціальності.

Важливо відзначити, що на процес професійного самовизначення впливають як зовнішні, так і внутрішні чинники. Зовнішні умови характеризуються змінами самої професії (з'являються нові технології, принципово нові напрями професійної діяльності, зокрема – підприємництво), вимогами суспільства до неї, змінюються співвідношення даної професії з іншими професіями. Внутрішні умови визначають зміни уявлень людини про професію, критерії оцінки людиною самої професії, професіоналізму в ній, а також критеріїв оцінки професіонала в собі. Таким чином, можна зазначити, що на процес професійного самовизначення активно впливає низка факторів, а саме соціально-економічних (моральні і матеріальні стимули даної професії, престиж, ставлення до людини, що обрала ту або іншу професію), соціально-психологічних (вплив соціального оточення – сім'ї, однокласників, референтної групи); психологічних (інтереси і схильності особистості, рівень її інтелектуального і особистісного розвитку) та індивідуально-психофізіологічних (основні особливості нервової системи, виражені в особливостях різних темпераментів і динаміки протікання психічних процесів у їхньому прояві до різних видів діяльності).

Процес професійного самовизначення передбачає активну взаємодію двох систем: особистості як складної саморегулюючої системи і системи суспільного орієнтування учнів у вирішенні питання свідомого вибору професії, що містить у собі цілеспрямований вплив освітніх закладів та інших соціальних інституцій на вибір майбутньої професії. Професійне самовизначення особистості передбачає вибір майбутньої професії, але не зводиться лише до такого вибору. В період переходу від старшого підліткового до раннього юнацького віку формуються психологічні структури, які визначають успішність вибору майбутньої професії. У випадку наявності будь-якої потреби і ситуації її задоволення у суб'єкта виникає специфічний стан, який можна охарактеризувати як його установку на здійснення діяльності, що має за мету задоволення актуальної для особистості потреби. Установка є готовністю до активності за певним напрямом, яка виникає на основі взаємодії потреб особистості і середовища, але не середовища в цілому, а лише тієї його частини, під впливом якої знаходиться людина. Жодна дія не виникає так би мовити на «порожньому місці», а неусвідомлювана готовність є основою доцільної вибірковості люди-

ни. В результаті неодноразового виникнення певної потреби та відповідної ситуації в її задоволенні, установка особистості закріплюється, фіксується. Таким чином, різноманітність стійких взаємозв'язків індивіда з зовнішнім світом можна розглядати як систему фіксованих установок, тоді як його безпосередня ситуативна поведінка визначається динамічною (актуальною) установкою. Можна зазначити, що оскільки установка виникає при взаємодії особистості та середовища, об'єктивна потреба учня випускного класу у виборі майбутньої професії активізує, хоча б на рівні підсвідомості, цей процес і передбачає вироблення школярем конкретного плану дій, спрямованих на її розв'язання.

Отже, готовність визначається як синтез особистісних якостей або ж комплексу здібностей, що передбачають виділення в структурі готовності окремих компонентів, які у своїй сукупності забезпечуватимуть успішність діяльності в обраній професії. Але при цьому врахувати весь спектр особливостей, які необхідні випускнику школи для успішного оволодіння обраною професією і здійснення професійної діяльності практично неможливо, тому слід обмежитися найважливішими особистісними характеристиками, зведеними та структурованими у певну систему.

Психологічний зміст вибору професії полягає у процесі підготовки й прийнятті людиною відповідного рішення на особистісно-мотиваційному рівні. Таким чином, як основним компонентом, так і умовою професійного самовизначення є свідоме та обґрунтоване рішення школяра щодо вибору майбутньої професії, яке передбачає узгодження численних та суперечливих чинників такого вибору. Прийняття особистістю рішення щодо вибору майбутньої професії є вибором на основі певної інформації однієї з альтернатив професійного майбутнього, а сам вибір пов'язано з узгодженням і невизначеністю способів, змісту, умов, шляхів тощо оволодіння певною професією.

Таким чином, готовність особистості до здійснення певної діяльності у заздалегідь визначених умовах характеризує потенційні можливості і особливості її виконання. Але, коли особистість під впливом навчально-виховної роботи досягає певного рівня розвитку, який забезпечує ефективне виконання цієї діяльності, то можна робити висновок щодо наявності відповідного новоутворення в структурі особистості. Готовність школяра до вибору майбутньої професії є системним особистісним полікомпонентним утворенням, поява якого обумовлюється як розвитком особистості в онтогенезі, так і зміною його соціального статусу. Компоненти такої готовності взаємодіють, розвиваються, піддаються цілеспрямованому педагогічному впливу та формуванню і у своїй сукупності забезпечують здійснення особистістю усвідомленого вибору майбутньої професії [12].

Підготовку молоді людини до вибору професії не можна розглядати, як одну з локальних проблем педагогічної теорії та практики. Формування готовності учнів до вибору професії в умовах навчаль-

но-виховного процесу загальноосвітньої школи передбачає формування в учня розуміння того, що праця є суспільним обов'язком і конкретної обізнаності про те, що і як буде потрібно робити з вибраної професії, які фізичні та психічні вимоги ця професія висуває своїм працівникам, а також виробити навички самооцінки, вміння правильно вирішити питання про власну відповідність вимогам професії.

Процесом, що займає більшу частину життя людини, є професійне становлення особистості. Починаючи з моменту зародження у особистості професійних інтересів і до моменту припинення виконання нею професійної діяльності, відбувається процес становлення, змін осмислення професійного розвитку. Знання особливостей професійного становлення особистості, розвитку її професійних схильностей тощо дозволяє побудувати процес підготовки школяра до вибору майбутньої професії відповідно до особливостей його професійного розвитку у старшому підлітковому віці.

З точки зору періодизації професійного розвитку особистості найважливішим завданням старшого підліткового віку є вибір майбутньої професії і цей період можна охарактеризувати як період реалістичної оптації. Професійні плани підлітка досить розпливчасті, аморфні, мають характер мрії. Він найчастіше уявляє себе в різних емоційно привабливих для нього професійних ролях, але остаточний психологічно обґрунтований вибір професії зробити не може. Але ж на етапі переходу до раннього юнацького віку ця проблема виникає перед учнями, що закінчують загальноосвітню школу II ступеня. В цьому віці школяреві складно вибрати професію, оскільки їх професійні наміри дифузні та невизначені. На основі оцінки своїх здатностей і можливостей, престижу професії і її змісту, а також соціально-економічної ситуації випускники основної школи насамперед самовизначаються щодо шляхів одержання професійної освіти й резервних варіантів прилучення до професійної праці. Таким чином, для старших підлітків актуальним є навчально-професійне самовизначення – усвідомлений вибір шляхів професійної освіти й професійної підготовки.

Результати дослідження. Готовність до вибору професії є універсальним особистісним утворенням, є актуалізованим для вибору будь-якої професії впродовж всього періоду професійного розвитку особистості. Особливості готовності учня до вибору певного типу професії обумовлюються особливостями сформованості певних її складових.

Висновки. Викладене вище дає підстави стверджувати, що готовність учнів до вибору майбутньої професії є стійким поліструктурним особистісним утворенням, що формується у процесі цілеспрямованого педагогічного впливу та індивідуального розвитку особистості, яке у єдності розв'язку своїх складових забезпечує самостійний та обґрунтований вибір майбутньої професії, який у старшому підлітковому віці характеризується вибором напрямів подальшого освітнього професійно-зорієнтованого маршруту.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Підготовка учнів середніх загальноосвітніх шкіл до вибору майбутньої професії є актуальною соціально-економічною та психолого-педагогічною проблемою. Для значної частки учнів 8-9-х класів характерним є недостатній рівень сформованості знань та умінь, який є необхідним для прийняття обґрунтованого рішення щодо свого професійного майбутнього та шляхів оволодіння обраною професією. Для ефективного вирішення комплексу окреслених вище проблем школі необхідно здійснювати систематичну навчально-виховну роботу профорієнтаційного характеру, спрямовану на підготовку учнів до усвідомленого вибору майбутньої професії.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1. *Арефьев И. П.* Профорентация: ученик, учитель, вуз / И. П. Арефьев // Педагогика. – 1995. – № 3. – С. 65-68.
2. *Бех І. Д.* Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні застави / Бех Іван Дмитрович. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
3. *Выготский Л. С.* Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1996. – 536 с., с.229.
4. *Головаха Е. И.* Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – К.: Наукова думка, 1988. – 144 с.
5. *Закатнов Д. О.* Професійне самовизначення старшокласників: методичний посібник / Д. О. Закатнов. – К.: КНЕУ, 2003. – 96 с.
6. *Карпов А. В.* Психологические основы принятия решения в профориентационной работе / А. В. Карпов. – М.: МГПИ, 1986. – 91 с.
7. *Климов Е. А.* Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации. – М.: Знание, 1983. – 95 с.
8. *Костюк Г. С.* Професійне самовизначення як фактор формування особистості / Г. С. Костюк // Рад. школа. – 1967. – № 3. – С. 2-7.
9. *Мельник О. В.* Підготовка старшокласників до самостійного вибору майбутньої професії в процесі профільного трудового навчання: дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Мельник Олександр Васильович. – К., 2003. – 210 с.
10. *Моляко В. А.* Психологическая готовность к труду на современном производстве / В. А. Моляко, М. Л. Смольсон. – К.: Знание, 1985. – 13 с.
11. *Павлютенков Е.М.* Профессиональная ориентация учащихся / Е.М.Павлютенков. – К., 1983. – 152 с.
12. *Піддячий М. І.* Організаційно-педагогічні умови підготовки старшокласників до професійного самовизначення у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах: автореф. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / М. І. Піддячий. – К., 2002. – 19 с.
13. *Сафин В. Ф.* Психологический аспект самоопределения / В. Ф. Сафин, Г. П. Ников // Психологический журнал. – 1984. – № 4. – С. 65-74.
14. *Синявський В. В.* Професіограми і професіокарти основних професій / В. В. Синявський. – К., 1999. – 200 с.
15. *Тименко М. П.* Формування готовності старшокласників до професійного самовизначення в умовах ринку праці / М. П. Тименко, О. В. Мельник // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3. – С. 109-116.
16. *Федоришина И. Л.* Влияние «образа Я» на особенности профессионального самоопределения старшеклассника : автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / И. Л. Федоришина. – К., 1990. – 19 с.

Стаття до редколегії надійшла 28 березня 2017 р.